हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला
३०८

महर्षिगोतममहामुनिप्रणीतं

न्यायदर्शनम्

सम्पादकौ
श्री सुदर्शनाचार्यः, गोस्वामी दामोदरशास्त्री च

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस . वाराणसी
१९९७

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : द्वितीय, वि० सं० २०४९

मूल्य : रू० ८-००

के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १००८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

कृष्णदास अकादमी

पो० बा० नं० ११९८

चौक, (चित्रा सिनेमा बिल्डिङ्ग); वाराणसी-२२१००१

(भारत)

फोन : ५२३५८

श्रीगणेशाय नमः ।

महर्षिगोतमापराख्य-

श्रीमदक्षपादप्रणीतं ।

न्या य द र्श न म् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसि-
द्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहे-
त्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्व-
ज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥१॥ दुःखजन्म-
प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये त-
दनन्तरापायादपवर्गः ॥२॥ प्रत्यक्षानुमानो
पमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥ इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्य-
भिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥४॥ अथ
तत्पूर्व्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्
सामान्यतो दृष्टञ्च ॥५॥ प्रसिद्धसाधर्म्यात्

साध्यसाधनमुपमानम् ॥६॥ आप्तोपदेशः
शब्दः ॥७॥ स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात्
॥८॥ आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्ति-
दोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्
॥९॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्या-
त्मनो लिङ्गमिति॥१०॥चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः
शरीरम् ॥११॥ घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रा-
णीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥ पृथिव्याप-
स्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥१३॥
गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणा-
स्तदर्थाः ॥ १४ ॥ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमि-
त्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥ युगपज्ज्ञानानु-
त्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥१६॥ प्रवृत्तिर्वाग्
बुद्धिशरीरारम्भः ॥१७॥ प्रवर्त्तनालक्षणा-
दोषाः ॥१८॥ पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः॥१९॥
प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥
बाधनालक्षणं दुःखम् ॥२१॥ तदत्यन्तवि-

मोक्षोऽपवर्गः ॥२२॥ समानानेकधर्म्मोप-
पत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था-
तश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥२३॥
यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्।२४।
लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं
स दृष्टान्तः ॥२५॥ तन्त्राधिकरणाभ्युप-
गमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥२६॥ सर्वतन्त्र-
प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्त-
रभावात् ॥ २७ ॥ सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे-
ऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥२८॥
समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतित-
न्त्रसिद्धान्तः॥२९॥यत्सिद्धावन्यप्रकरण-
सिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥
अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षण-
मभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥ प्रतिज्ञाहेतू-
दाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥३२॥
साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥३३॥ उदाहरण-

साधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥३४॥ तथा वैधर्म्यात् ॥३५॥ साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥३६॥ तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम् ॥३७॥ उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥३८॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥३९॥ अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥४०॥ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

इति न्यायदर्शने प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः॥ १ ॥ यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥२॥ सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥३॥ स-

व्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीत-काला हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥ अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥ यस्मात्प्रकरण-चिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ७ ॥ साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्य-समः ॥ ८ ॥ कालात्ययापदिष्टः काला-तीतः ॥९॥ वचनविघातोऽर्थविकल्पोप-पत्त्या छलम् ॥१०॥ तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति ॥११॥ अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्था-न्तरकल्पना वाक्छलम् ॥१२॥ सम्भवतो-ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥१३ ॥ धर्म्मविकल्पनि-र्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥१४॥ वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशे-षात् ॥१५॥ न तदर्थान्तरभावात् ॥१६॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥१७॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥१८॥ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥१९॥ तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

इति न्यायदर्शने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं प्रथमोऽध्यायश्च ॥

समानानेकधर्म्माध्यवसायादन्यतरधर्म्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥१॥ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाऽध्यवसायाच्च ॥ २ ॥ विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥३॥ अव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥४॥ तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये न संशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥६॥ यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः

॥ ७ ॥ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्या-
सिद्धेः ॥८॥ पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥९॥पश्चात्
सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥१०॥
युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्ति-
त्वाभावो बुद्धीनाम् ॥११॥ त्रैकाल्यासिद्धेः
प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥१२॥ सर्वप्रमाणप्रतिषे-
धाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥ तत्प्रा-
माण्ये वा न सर्वप्रामाण्यविप्रतिषेधः ॥१४॥
त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धि-
वत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥ प्रमेयता च तुला-
प्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥ प्रमाणतः सिद्धेः
प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥१७॥
तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेय-
सिद्धिः ॥ १८ ॥ न प्रदीपप्रकाशवत्
तत्सिद्धेः ॥१९॥ प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिर-
समग्रवचनात् ॥२०॥ नात्ममनसोः संनि-

कर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२१॥ दिग्देश-
कालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥२२॥ ज्ञान-
लिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥
तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥२४॥
प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः संनिक-
र्षस्य स्वशब्देन वचनम् ॥२५॥ सुप्तव्यास-
क्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः संनिकर्षनिमित्त-
त्वात् ॥ २६ ॥ तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषा-
णाम् ॥२७॥ व्याहतत्वादहेतुः ॥२८॥
नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २९ ॥ प्रत्यक्षमनु-
मानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥ न
प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥३१॥ न
चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥३२॥
साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥३३॥ सर्वा-
ग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥३४॥ धारणाकर्ष-
णोपपत्तेश्च ॥३५॥ सेनावनवद् ग्रहणमिति
चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥३६॥ रोधोप-

घातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥३७॥ नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥३८॥ वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥३९॥ तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥ नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४१ ॥ वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥ कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥४३॥ अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥४४॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४५ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥४६॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥४७॥ नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥४८॥ तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४९ ॥ शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥५०॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५१ ॥ सम्ब-
न्धाच्च ॥ ५२ ॥ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छ-
ब्दार्थसंप्रत्ययः ॥५३॥ पूरणप्रदाहपाटना-
नुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥५४॥ शब्दा-
र्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥५५॥ न साम-
यिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५६ ॥
जातिविशेषे चानियमात् ॥५७॥ तदप्रामा-
ण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५८ ॥
न कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥५९॥ अभ्यु-
पेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥६०॥ अनु-
वादोपपत्तेश्च ॥ ६१ ॥ वाक्यविभागस्य
चार्थग्रहणात् ॥६२॥ विध्यर्थवादानुवाद-
वचनविनियोगात् ॥६३॥ विधिर्विधायकः
॥६४॥ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प
इत्यर्थवादः ॥६५॥ विधिविहितस्यानुवच-
नमनुवादः ॥ ६६ ॥ नानुवादपुनरुक्तयो-
र्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥६७॥ शीघ्रत-

रगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥६८॥ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ ६८ ॥

इति न्यायदर्शने द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥ शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥३॥ अर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥४॥ प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात् ॥५॥ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥ नाभावप्रामाण्यम्प्रमेयासिद्धेः ॥७॥ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥८॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः

॥ १० ॥ न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥११॥ प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥ आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥१३॥ न घटाभावसामान्यनित्यत्वाद् नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ।१४। तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥१५॥ सन्तानानुमानविशेषणात् ॥१६॥ कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥१७॥ प्रागुच्चारणाद्यनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च॥१८॥ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥ अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः॥२१। अस्पर्शत्वात् ॥ २२ ॥ न कर्म्मानित्यत्वात् ॥२३॥ नाणु नित्यत्वात् ॥ २४ ॥ सम्प्रदानात् ॥ २५ ॥ तदनुपलब्धेरहेतुः

॥ २६ ॥ अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ अभ्यासात् ॥ २८ ॥ नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ २९ ॥ अन्यदन्यस्मादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥ ३० ॥ तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षासिद्धेः ॥ ३१ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३२ ॥ अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥ उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३४ ॥ पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३५ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥ अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्चासमासे ॥ ३८ ॥ विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ३९ ॥ प्रकृतिविवृद्धौ विकारवृद्धेः ॥ ४० ॥ न्यूनसमधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४१ ॥ नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४२ ॥ द्रव्यविकारे

वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४३ ॥ न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥४४॥ विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥४५॥ सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥४६॥ नित्यत्वे विकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥४७॥ नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्म्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥४८॥ अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥ ४९ ॥ विकारधर्म्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥५०॥ प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५१ ॥ अनियमे नियमान्नानियमः ॥५२॥ नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः॥५३॥ गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकाराः ॥५४॥ ते विभक्त्यन्ताः पदम्॥५५॥ तदर्थे व्यक्ताकृतिजातिसंनिधावुपचारात् संशयः॥५६॥

याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद् व्यक्तिः ॥५७॥ न तदनवस्थानात् ॥५८॥ सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगंगाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥५९॥ आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥६०॥ व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसंगात्प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥६१॥ नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६२ ॥ व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥६३॥ व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६४ ॥ आकृतिर्जातिलिंगाख्या ॥६५॥ समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६६ ॥

इति न्यायदर्शने द्वितीयाध्याये द्वितीयाह्निकं द्वितीयोऽध्यायश्च ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥१॥ न विषयव्यवस्थानात् ॥२॥ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥३॥ शरीरदाहे पातकाभावात् ॥४॥ तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥५॥ न कार्य्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥ सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥७॥ नैकस्मिन् नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥ एकविनाशे द्वितीयविनाशाद् नैकत्वम् ॥ ९ ॥ अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥१०॥ दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥११॥ इन्द्रियान्तरविकारात् ॥१२॥ न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥१३॥ तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥१४॥ अपरिसंख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥१५॥ नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥१६॥ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥१७॥ नियमश्च निरनुमानः ॥ १८॥ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनु-

बन्धजातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥१९॥
पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः
॥२०॥ नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात्
पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥२१॥ प्रेत्याहारा-
भ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्॥२२॥ अय-
सोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥२३॥
नान्यत्रप्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥ वीतरागज-
न्मादर्शनात् ॥२५॥ सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्त-
दुत्पत्तिः ॥२६ ॥ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्
रागादीनाम् ॥२७॥ पार्थिवं गुणान्तरोप-
लब्धेः ॥ २८ ॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥२९॥
कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य
चानुपलम्भात् संशयः ॥३०॥ महदणु-
ग्रहणात् ॥३०॥ रश्म्यर्थसंनिकर्षविशेषात्
तद्ग्रहणम् ॥३२॥ तदनुपलब्धेरहेतुः ॥३३॥
नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर-
भावहेतुः ॥३४॥ द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपल-
ब्धिनियमः ॥३५॥ अनेकद्रव्यसमवाया-

द्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥३६॥ कर्म्म-कारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥३७॥ अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिक-धर्मः ॥३८॥ मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपल-ब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥३९॥ न रात्रावप्यनु-पलब्धेः ॥४०॥ बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयो-पलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥४१॥ अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥४२॥ नक्तञ्चर-नयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥ अप्राप्य ग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥४४॥ न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रति-षेधः ॥४५॥ अप्रतिघातात् संनिकर्षोप-पत्तिः ॥४६॥ आदित्यरश्मेः स्फटिकान्त-रेऽपि दाह्येऽविघातात् ॥ ४७ ॥ नेतरेत-रधर्मप्रसंगात् ॥ ४८ ॥ आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥४९॥ दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानु-पपत्तिः ॥५०॥ स्थानान्यत्वे नानात्वाद-

वयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥५१॥ त्वगव्यतिरेकात् ॥५२॥ न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥५३॥ विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥५४॥ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥५६॥ न तदर्थबहुत्वात् ॥५६॥ गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥५७॥ विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥५८॥ न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥५९॥ भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥६०॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्या अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥६२॥ न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥६३॥ एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥६४॥ संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥६६॥ न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥६७॥ पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥ ६८ ॥ तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥६९॥ सगुणानामिन्द्रि-

यभावात् ॥ ७० ॥ तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥७१॥ न शब्दगुणोपलब्धेः ॥७२॥ तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७३ ॥

इति न्यायदर्शने तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥१॥ विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥२॥ साध्यसमत्वादहेतुः ॥३॥ न युगपद्ग्रहणात् ॥४॥ अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसंगः ॥५॥ क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥६॥ अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासंगात् ॥७॥ न गत्यभावात् ॥८॥ स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥९॥ स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद् व्यक्तीनामहेतुः॥१०॥ नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा॥११॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥ क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् ध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ॥१३॥ लिंगतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥१४॥ न पयसः परिणाम-

गुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥१५॥ व्यूहान्तराद्
द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनु-
मानम् ॥१६॥ क्वचिद्विनाशकारणानुपल-
ब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः॥१७॥नेन्द्रि-
यार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात्॥१८॥
युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः॥१९॥तदा-
त्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥ इन्द्रियैर्म-
नसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥२१॥
नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥२२॥ विनाश-
कारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रस-
ङ्गः॥२३॥अनित्यत्वग्रहाद् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरा-
द्विनाशः शब्दवत् ॥२४॥ ज्ञानसमवेता-
त्मप्रदेशसंनिकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न यु-
गपदुत्पत्तिः ॥२५॥ नान्तःशरीरवृत्तित्वा-
न्मनसः ॥२६॥ साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥
स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः
॥ २८ ॥ न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥२९॥
न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥ आत्म-

प्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३१ ॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥ प्रणिधानलिंगादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम्॥३३॥ प्रातिभवत्तु प्राणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसंगः॥३४॥ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥३५॥ तल्लिंगत्वादिच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥ तल्लिंगत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥ परश्वादावारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७ ॥ कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३८ ॥ नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३९ ॥ यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४० ॥ परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥४१॥ स्मरणन्त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४२ ॥ प्रणिधाननिबन्धाभ्याससलिंगलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितस-

म्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिश-
यप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थि-
त्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः ॥४३॥
कर्म्मानवस्थायिग्रहणात् ॥४४॥ व्यक्त-
ग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रूपा-
द्यव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४५ ॥ हेतूपादानात्
प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा॥४६॥ ग्रहणे हेतुविक-
ल्पाद् ग्रहणविकल्पो न बुद्धिविकल्पात्
॥४७॥ प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहण-
वत्तद्ग्रहणम् ॥४८॥ द्रव्ये स्वगुणपरगुणो-
पलब्धेः संशयः ॥४९॥ यावच्छरीरभावि-
त्वाद्रूपादीनाम् ॥५०॥ न पाकजगणान्त-
रोत्पत्तेः ॥५१॥ प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजा-
नामप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ शरीरव्यापित्वात्
॥५३॥ केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५४ ॥
त्वक्पर्य्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्व-
प्रसङ्गः ॥५५॥ शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥५६॥
न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥५८॥ ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥५९॥ न युगपद्-नेकक्रियोपलब्धेः ॥६०॥ अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥ ६१ ॥ यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥६२॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः॥६३॥ भूतेभ्यो मूर्त्युपादनवत् तदुपादानम् ॥६४॥ न साध्यसमत्वात् ॥ ६५ ॥ नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥६६॥ तथाऽऽहारस्य ॥६७॥ प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६८ ॥ शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म्म ॥६९॥ एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥७०॥ उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः ॥७१॥ तदहृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे॥७२॥ न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥७३॥ मनःकर्म्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७४ ॥ नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायेणानुपपत्तेः

॥७५॥ अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥७६॥ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥७७॥

इति न्यायदर्शने तृतीयाध्याये द्वितीयाह्निकं-
तृतीयोऽध्यायश्च ॥ ३ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥१॥ तथा दोषाः ॥२॥ तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्॥३॥ नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥ व्यभिचारादहेतुः ॥५॥ तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥६॥ निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥७॥ न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥८॥ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥ आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥ व्यक्ताद् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात्॥११॥ न घटाद् घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥ व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥१३॥ अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥१५॥ नातीतानारागयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥ न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥१७॥ क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ ईश्वरः कारणं पुरुषकर्म्माफल्यदर्शनात् ॥१९॥ न पुरुषकर्म्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥२०॥ तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥ अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥२२॥ अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥२३॥ निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥२४॥ सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥२५॥ नानित्यता नित्यत्वात् ॥२६॥ तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यविनाश्यानुविनाशवत् ॥२७॥ नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥२८॥ सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥२९॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥ तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥३१॥ नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥३२॥

न व्यवस्थाऽनुपपत्तेः ॥३३॥ सर्वं पृथग्-
भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥३४॥ नानेकलक्ष-
णैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥ लक्षणव्यव-
स्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥ सर्वमभावो
भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥३७॥ न स्व-
भावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥ न स्वभा-
वसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥ व्याहत-
त्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥ संख्यैकान्तासिद्धिः
कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्॥४१॥न कार-
णावयवभावात्॥४२॥ निरवयवत्वादहेतुः
॥४३॥ सद्यः कालान्तरे च निष्पत्तेः संश-
यः ॥४४॥ न सद्यः कालान्तरोपभोग्य-
त्वात् ॥ ४५ ॥ कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतु-
विनाशात् ॥४६॥ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलव-
त्तत् स्यात् ॥ ४७॥ नासन्न सन्न सदसद-
त्सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥ उत्पादव्ययद-
र्शनात्॥४९॥ बुद्धिसिद्धन्तु तदसत्॥५०॥
आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्य-

हेतुः ॥५१॥ प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छेदहिरण्यान्नादिफलनिर्द्देशात् ॥ ५३ ॥ तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥ विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥ न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥ बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयतः पर्य्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥ ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥५९॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥६०॥ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥६१॥ पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥६२॥ सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥६३॥ न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥६४॥ न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥६५॥ प्रागुत्पत्तेरभावान् नित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्य-

नित्यत्वम् ॥६६॥ अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

इति न्यायदर्शने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥१॥ दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥२॥ तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥३॥ विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥ तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥५॥ वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥६॥ कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥ तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥ पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥९॥ न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥ एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥११॥ अवयवान्तराभावेऽप्य-

वृत्तेरहेतुः ॥१२॥ केशसमूहे तैमिरिकोप-
लब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥ स्वविषयान-
तिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रह-
णस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥१४॥
अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्॥१५॥
न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥१६॥ परं वा त्रुटेः
॥१७॥ आकाशव्यक्तिभेदात् तदनुपपत्तिः
॥ १८ ॥ आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥
अन्तर्बहिश्च कार्य्यद्रव्यस्य कारणान्तरव-
चनादकार्य्यें तदभावः ॥२०॥ शब्दसंयो-
गविभागाच्च सर्वगतम् ॥२१॥ अव्यूहा-
विष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥
मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः
॥ २३ ॥ संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥ अनव-
स्थाकारित्वादनवस्थाऽनुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः
॥२५॥ बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथा-
त्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानु-

पलब्धिवत् तदनुलब्धिः ॥२६॥ व्याहत-
त्वादहेतुः ॥ २७ ॥ तदाश्रयत्वादपृथग्
ग्रहणम् ॥ २८ ॥ प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः
॥२९॥ प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥३०॥
स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभि-
मानः ॥ ३१ ॥ मायागन्धर्वनगरमृगतृ-
ष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥ हेत्वभावादसिद्धिः
॥३३॥ स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभि-
मानः ॥३४॥ मिथ्योपलब्धिविनाशतत्त्व-
ज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्र-
तिबोधे ॥ ३५ ॥ बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भा-
वोपलम्भात् ॥ ३६ ॥ तत्त्वप्रधानभेदाच्च
मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥ समा-
धिविशेषाभ्यासात् ॥३८॥ नार्थविशेषप्रा-
बल्यात् ॥ ३९ ॥ क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च
॥४०॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः
॥४१॥ अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्या-

सोपदेशः ॥ ४२ ॥ अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥४३॥ न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥४४॥ तदभावश्चापवर्गे ॥४५॥ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥ तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥४७॥ प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४८ ॥ तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥४९॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥५०॥

इति न्यायदर्शने चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निकं

चतुर्थोऽध्यायश्च ॥४॥

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपप-

त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः
॥१॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्म-
विपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यसमौ ॥२॥ गोत्वाद्
गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥३॥ साध्यदृष्टान्त-
योर्धर्म्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षाप-
कर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यमाः ॥४॥ किञ्चि-
त्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः
॥५॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥६॥
प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अवि-
शिष्टत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥७॥ घटा-
दिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्र-
प्रतिषेधः ॥८॥ दृष्टान्तस्य करणानपदे-
शात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रस-
ङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥९॥ प्रदीपोपादानप्रस-
ङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥ प्रतिदृष्टान्त-
हेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥११॥ प्रागुत्पत्तेः
करणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥ तथा-

भावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥१३॥ सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वेन समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥१४॥ साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गोनित्यत्वान्नाभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥१५॥ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥ प्रतिपक्षात् प्रकरणप्रसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥१७॥ त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥ न हेतुतः कार्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥१९॥ प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेध्याप्रतिषेधः ॥२०॥ अर्थापत्तितः प्रतिपक्षासिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥२१॥ अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥२२॥ एकधर्म्मोपपत्तेरविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥२३॥ क्वचिद्धर्म्मानुपपत्तेः

क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥२४॥ उभ-
यकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥ उपप-
त्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥२६॥ नि-
र्द्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः
॥ २७ ॥ कारणान्तरादपि तद्धर्म्मोपपत्ते-
रप्रतिषेधः ॥२८॥ तदनुपलब्धेरनुपलम्भा-
दभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धि-
समः ॥२९॥ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपल-
ब्धेरहेतुः ॥३०॥ ज्ञानविकल्पानाञ्च भावा-
भावसंवेदनादध्यात्मम् ॥३१॥ साधर्म्यात्तु-
ल्यधर्म्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्य-
समः ॥३२॥ साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेध्यसा-
धर्म्याच्च ॥३३॥ दृष्टान्ते च साध्यसाधन-
भावेन धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभा-
वान्नाविशेषः ॥३४॥ नित्यमनित्यभावाद-
नित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः॥३६॥
प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥ ३७ ॥

कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥ प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥३९॥ सर्वत्रैवम् ॥४०॥ प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥४१॥ प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥४२॥ स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्द्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोष इति ॥ ४३ ॥

इति न्यायदर्शने पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाऽन्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपोमतानुज्ञा पर्य्यनुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि॥१॥

प्रतिदृष्टान्तधर्म्मस्यानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रति-
ज्ञाहानिः ॥२॥ प्रतिज्ञातार्थनिर्देशः प्रतिज्ञा-
ऽन्तरम् ॥३॥ प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः ॥४॥
पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थानयनं प्रतिज्ञा-
संन्यासः ॥५॥ अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे
विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥६॥ प्रकृतार्था-
दप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥७॥ वर्णक्रम-
निर्देशवन्निरर्थकम् ॥८॥ परिषत्प्रतिवादि-
भ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम्
॥९॥ पौर्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपा-
र्थकम्॥१०॥ अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्त-
कालम् ॥ ११ ॥ हीनमन्यतमेनाप्यवयव
न्यूनम् ॥१२॥ हेतूदाहरणाधिककाधिकम्
॥१३॥ शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्त-
मन्त्रानुवादात् ॥ १४ ॥ अर्थादापन्नस्य
स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥१५॥ विज्ञातस्य
परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चारणमन-

नुभाषणम् ॥ १६ ॥ अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥१७॥ उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥१८॥ कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः॥१९॥ स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥२०॥ निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥२१॥ अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥२२॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ २३ ॥ हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥२४॥

इति न्यायदर्शने पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निकं पञ्चमोऽध्यायश्च ॥५॥

॥ समाप्तञ्चेदं न्यायशास्त्रम् ॥

॥ शुभमस्तु ॥